

ЕКОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ В СПЕКТРІ РЕАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Анотація. У статті автором досліджується інститут екологічного моніторингу, особливості управління у сфері природокористування та охорони навколишнього природного середовища, умови забезпечення екологічно безпечного економічного розвитку для регіону, а також основні принципи раціонального та збалансованого природокористування.

Ключові слова: екологічний моніторинг, екологічний контроль, природні ресурси, орган державної влади, екологічна політика, навколишнє середовище, природокористування, природні ресурси.

Вступ. Екологічний моніторинг необхідно розглядати в таких аспектах: як один із заходів з охорони навколишнього природного середовища; як правовий інститут і як функцію управління у сфері природокористування та охорони довкілля. Другий аспект має важливе значення для визначення місця та ролі екологічного моніторингу в системі екологічного права.

Система будь-якої галузі може бути пізнана і використана в практиці нормотворчої діяльності держави і систематизації законодавства лише при визначенні кола суспільних відносин, регульованих нормами цієї галузі права, і тих конкретних правових інститутів, які регулюють типові конкретні суспільні відносини.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити поняття та особливості здійснення екологічного моніторингу в Україні.

Результати. У статті використані наукові підходи та наукові джерела з питань механізму реалізації аспектів екологічної політики відомих науковців, зокрема, В.І. Андрейцева, І.М. Грабовської, Ф.М. Канака, М.М. Кисельова, М.І. Хилька та ін. Водночас наукові дослідження В.І. Андрейцева, Г.В. Анісімової, Г.І. Балюк, А.Г. Бобкової, М.М. Бринчука, А.П. Гетьмана, І.І. Каракаша, Т.Г. Ковальчук, С.М. Кравченко, М.В. Краснова, О.В. Колбасова, Н.Р. Малишевої, В.Лі. Мунтяна, В.В. Петрова, О.О. Погрібного, В.К. Попова, В.І. Семчика, Н.І. Титової, В.О. Чуйкова, Ю.С. Шемшученко, М.В. Шульги та інших сприяли виявленню специфіки відносин у сфері реалізації екологічної політики держави.

Таким чином, на сьогодні екологічний моніторинг формується як новий правовий інститут, який має своє соціальне значення, особливості, функціональну роль та місце всередині екологічного права як галузі права. Також до цього інституту входять норми, які встановлюють коло суб'єктів правовідносин зі здійснення екологічного моніторингу. Процесуальні норми необхідні для функціонування інституту екологічного моніторингу.

Викладене свідчить, що екологічний моніторинг – це еколого-правовий інститут, який складається із сукупності правових норм, що регулюють коло схожих суспільних відносин.

Інститут екологічного моніторингу сформований з таких субінститутів: моніторинг земель, моніторинг вод, моніторинг лісів, тваринного світу, моніторинг у галузі атмосферного повітря, моніторинг рослинного світу. Екологічний моніторинг як функція управління у сфері природокористування та охорони довкілля має надзвичайно важливе значення для сфери управління природокористуванням, оскільки саме тут реалізуються державні організаційно-правові функції.

Метою управління у сфері природокористування та охорони навколишнього природного середовища є реалізація екологічного законодавства, контроль за додержанням вимог екологічної безпеки, забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів щодо охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів, досягнення узгодженості дій державних і громадських органів у галузі охорони навколишнього природного середовища.

Зміст управління у сфері природокористування та охорони довкілля складається з відповідних функцій. Під останніми розуміють визначені екологічним законодавством види діяльності органів управління й інших суб'єктів права, спрямовані на організацію раціонального використання та відтворення природних ресурсів та охорону навколишнього природного середовища.

Екологічна безпека є складовою системи національної безпеки разом з військовою, політичною, економічною, епідеміологічною й іншими видами безпеки. Забезпечення національної безпеки України в екологічній сфері стає актуальним напрямом діяльності органів державної влади. До пріоритетних напрямів у галузі екологічної безпеки належать [1, с. 98]:

- боротьба із забрудненням природного середовища за рахунок підвищення рівня безпеки технологій, пов'язаних з похованням і утилізацією токсичних промислових і побутових відходів;
- боротьба з радіоактивним забрудненням;
- створення екологічно безпечних технологій;
- раціональне, збалансоване, синергетичне використання природних ресурсів.

При цьому під екологічною безпекою регіону розуміється відсутність загрози для навколишнього середовища, де дотримується захищеність життєво важливих інтересів громадян, суспільства, відтворення ресурсів, а також захищеність від внутрішніх і зовнішніх впливів, негативних процесів і тенденцій розвитку, що створюють загрозу здоров'ю людей, біологічній різноманітності і стійкому функціонуванню екологічних систем.

Загроза виснаження природних ресурсів і погіршення екологічної ситуації в країні перебуває в прямій залежності від рівня розвитку економіки і готовності суспільства усвідомити важливість цих проблем.

Заставою забезпечення екологічно безпечного економічного розвитку для регіону є гнучка політика, що виключає шаблони в екологічному нормуванні. В умовах розвитку ринкових відносин основними напрямками в цій сфері є такі:

- екологічно обґрунтоване розміщення продуктивних сил;
- екологічно безпечний розвиток промисловості, сільськогосподарства, енергетики, транспорту і комунального господарства в рамках тиску на навколишнє середовище;
- раціональне, збалансоване, синергетичне використання природних ресурсів;
- запобігання виникненню суперечностей між розвитком продуктивних сил і збереженням екологічної рівноваги;
- забезпечення природного розвитку екосистем в територіях, що особливо охороняються, збереження та відновлення природних комплексів при вирішенні територіальних проблем;
- удосконалення економічного механізму управління у галузі охорони навколишнього середовища і природокористування.

На сьогодні екологічне районування (за коефіцієнтом екологічної ситуації) стало передумовою вдосконалення територіального розвитку економіки і має важливе значення для організації раціонального управління нею. Слід зазначити, що регіональний характер природокористування зумовлений таким:

- ресурси й екосистеми кожного регіону відносно відокремлені в часово-просторовому плані від інших регіонів;
- ефект і збиток, викликані господарською діяльністю, виявляються, перш за все, на конкретній території;
- кількісна і якісна характеристика сільськогосподарського та промислового виробництва й використання природних ресурсів, розміщення продуктивних сил і демографічні процеси мають також регіональний характер.

Тому формування господарського механізму екорозвитку передбачає його регіоналізацію, що означає перехід до такої моделі соціально-економічного розвитку, яка зважає на економічну й екологічну специфіку регіону, забезпечує баланс між темпами зростання і темпами відновлення якості середовища. Кожен регіон має свій ресурсний потенціал, рівень залучення його в господарську діяльність і стан навколишнього природного середовища, асиміляційний потенціал. У зв'язку з цим екологічний зміст стійкого розвитку регіонів полягає в [3, с. 147]:

- запобіганні надмірних навантажень на природне середовище, що призводять до руйнування його асиміляційних функцій;
- раціональному та збалансованому використанні природних ресурсів;
- підтримці таких пропорцій у природокористуванні, при яких гарантується ресурсне забезпечення поколінь, що живуть, і майбутніх;
- узгодженому з господарською ємністю екосистеми розвитком промислового виробництва;
- розвитку збалансованої системи сільськогосподарства на основі родючості ґрунтів, убезпеченні їх від ерозії та забруднення; використанні екологічно чистих технологій;
- оздоровленні санітарно-епідеміологічної обстановки;
- виконанні природоохоронних заходів, що фінансуються з різних джерел.

Метою комплексного природокористування має стати створення організаційно-правових передумов для практичної реалізації права громадян на сприятливе навколишнє середовище і переходу до стійкого екологічно безпечного розвитку.

До завдань, що забезпечують виконання названих цілей, слід віднести: закріплення пріоритету збереження екосистем в природокористуванні в соціально-економічних програмах

розвитку всіх рівнів, що приймаються; встановлення порядку прийняття рішень з комплексного управління природокористуванням, який має входити до структури управління екологізацією виробництва й управління всіх рівнів; впровадження в практику ліцензій і договорів на комплексне і збалансоване природокористування; організацію і забезпечення функціонування єдиної територіальної інформаційної системи, що дає змогу об'єктивно проводити комплексне інтегральне оцінювання стану навколишнього середовища, природо-ресурсного потенціалу регіону (екологічний моніторинг) в рамках програм інформатизації; прогнозування динаміки екологічного стану природних територій і визначення екологічних пріоритетів; максимально можливе зниження шкоди від використання одного або декількох природних ресурсів в збиток іншим; екологізацію економіки, що визначає отримання економічного ефекту з урахуванням цілей стійкого розвитку; організація плати за природні ресурси за рахунок повного обліку основних оцінних чинників з урахуванням навантаження, що склалося, на екосистеми; розширення джерел фінансування природоохоронних заходів за рахунок механізму щільності природокористування і системи безперервності екологічного контролю через екосудей та інші форми; підвищення контролю за витратанням коштів на охорону і відновлення навколишнього природного середовища.

Основні принципи раціонального та збалансованого природокористування в регіоні полягають в необхідності:

- поступального економічного розвитку регіону, співвідношенні з темпами відновлення якості навколишнього середовища;
- збереження біологічної різноманітності, що склалася в регіоні, у рамках не тільки усередині, але і поза ними;
- дотримання екосистемних підходів при формуванні державної політики і системи екологічних вимог та обмежень;
- забезпечення пріоритетності екологічно безпечних, маловідходних й безвідходних виробництв і технологій за рахунок поступової ліквідації застарілого морально та фізично зношеного устаткування;
- обмеження розміщення видів діяльності з несприятливою дією на навколишнє середовище в регіонах з низькою або негативною екологічною ємністю, а також введення в цих регіонах жорсткіших, порівняно з державними, екологічних обмежень;
- комплексного використання природних ресурсів, що мають багатоцільовий характер застосування;
- заборони екологічно небезпечних для здоров'я людини видів діяльності.

Таким чином, полягання екологічної безпеки в Україні в нових суспільно-економічних умовах примушує владу, у тому числі й на регіональному рівні, шукати нетривіальні підходи до системи управління екологічною безпекою.

Серед заходів щодо управління екологічною безпекою на державному рівні особливе місце відводиться формуванню системи екологічного моніторингу навколишнього середовища; моніторинг навколишнього середовища передбачає регулярні, виконувани за заданою програмою спостереження за природним середовищем, природними ресурсами, рослинним і тваринним світом, що дають змогу виділити їх стан і процеси, які відбуваються в них під впливом антропогенної діяльності. Під екологічним моніторингом навколишнього середовища слід розуміти організований моніторинг навколишнього природного середовища, при якому:

1) забезпечується постійне оцінювання екологічних умов місця існування людини і біологічних об'єктів (рослин, тварин, мікроорганізмів), а також оцінювання стану та функціональної цінності екосистем;

2) створюються умови для визначення корегувальних дій у тих випадках, коли показники екологічних умов не досягаються.

Основні завдання екологічного моніторингу:

- спостереження за джерелами антропогенної дії;
- спостереження за чинниками антропогенної дії;
- спостереження за станом природного середовища і процесами, що відбуваються в ній під впливом чинників антропогенної дії;

- оцінювання фактичного стану природного середовища;
- прогноз зміни стану природного середовища під впливом чинників антропогенної дії й оцінювання прогнозованого стану природного середовища в рамках існуючих проблем.

Системи екологічного моніторингу навколишнього середовища можуть розроблятися на рівні промислового об'єкта, міста, району, країни. У традиційну систему моніторингу мають входити такі основні процедури:

- виділення (визначення) об'єкта спостереження;
- обстеження виділеного об'єкта спостереження;
- складання інформаційної моделі для об'єкта спостереження;
- оцінювання стану об'єкта спостереження й ідентифікації його інформаційної моделі;
- прогнозування зміни стану об'єкта спостереження;
- надання інформації в зручній для використання формі та доведення її до споживача.

Як об'єкти спостереження необхідно виділити рослинний світ, тваринний світ, надра, дії чинників місця існування на стан здоров'я людини. Для обстеження виділеного об'єкта спостереження необхідно визначити місце, де проводитиметься спостереження і критерії (параметри), за якими він оцінюватиметься. Єдиного критерію немає, тому необхідно підключити до цієї роботи вищі навчальні заклади, науково-дослідні інститути.

Незадовільний характер відстежування стану лісового фонду полягає в тому, що за останній час немає даних про кількість занапашених лісових ресурсів, про кількість площ лісу, знищених пожежами, немає даних про площі лісів, схильних до антропогенного впливу, за площами осередкових пошкоджень шкідниками лісу.

На основі відстежуваної динаміки встановлюється постійне збільшення деградації земельного фонду.

Моніторинг водних об'єктів дає змогу оцінити його стан.

Територіальна система комплексного екологічного моніторингу не вирішувала належною мірою завдання, що стоять перед нею, щодо ведення моніторингу, оскільки робота цих служб не була узгоджена організаційно, методологічно і метрологічно. Внаслідок цього ускладнена зіставність тих даних, що надходять від них при веденні комплексного аналізу стану навколишнього природного середовища.

Екологічний моніторинг як один з інструментів підвищення ефективності природокористування розглядається в комплексному узгодженні з відстежуванням стану використання природо-ресурсного потенціалу і навколишнього середовища не дискретно за видами середовищ, об'єктів користування, а на екосистемній основі. Особливість моніторингу включає необхідність узгодження відстежуваних параметрів середовища з необхідністю прогнозу стану навколишнього середовища. Суть

екологічного моніторингу в рамках цієї проблеми має бути спрямована не тільки на відстежування природоохоронних складових природокористування, але й на необхідність узгодження екомоніторингу з моніторингом економічних наслідків управління об'єктами природокористування, узгодження стратегії розробки соціально-економічних програм розвитку країни.

Моніторинг за станом природних об'єктів і об'єктів користування як система контролю ще не задовольняє сучасним вимогам. Немає єдиного координаційного органу моніторингу стану навколишнього середовища. Не розроблені механізми і критерії оцінювання стану спостережуваних об'єктів, особливо в умовах рекреаційної діяльності. Це ставить під загрозу рівень захисту територій і об'єктів, що особливо охороняються. Для досягнення цілей моніторингу необхідна єдина координація його діяльності на рівні незалежних експертів з підключенням наукових організацій. Назріла необхідність екологічного оцінювання господарської діяльності з урахуванням економічної цінності, використовуючи механізм економічного моніторингу.

Перед Україною, як перед усім світом, виникли серйозні екологічні проблеми. Ще в середині минулого століття здавалося, що природні ресурси країни невичерпні. Споживаючи її ресурси, люди мало замислювалися над тим, що економіка й екологія приходять у всю більшу суперечність. Як критерії науково-технічного прогресу приймалися суто технічні й економічні показники. А питання відтворення природних ресурсів, збереження біологічної різноманітності, підтримка екологічної рівноваги ігнорувалася. Не обійшла ця проблема і Україну. Перспективи розвитку ресурсної політики багато в чому залежать від природоохоронної діяльності в країні. Промислове освоєння родовищ йде повільно. Геологорозвідувальні роботи з відтворення мінерально-сировинної бази через відсутність коштів на різних рівнях бюджету практично не ведуться. Водночас наголошується на споживчому дефіциті цілого ряду корисних копалини. Це вуглеводнева сировина, природні меліоранти, підземні води. Частиною державної податкової політики є поповнення бюджету зборами за право користування надрами. Природні території, що особливо охороняються, – це території, у межах яких забезпечується їх охорона від традиційного господарського використання і підтримка їх природного стану для збереження екологічної рівноваги, а також у наукових, навчально-освітніх, культурно-естетичних і рекреаційних цілях [2, с. 149]. Природні території, що особливо охороняються, розрізняються за такими категоріями:

- а) державні природні заповідники, у т.ч. біосферні;
- б) національні парки;
- в) природні парки;
- г) державні природні заповідники;
- д) пам'ятники природи;
- е) дендрологічні парки і ботанічні сади;
- ж) лікувально-оздоровчі.

З метою захисту природних територій, що особливо охороняються, від несприятливого впливу на прилеглих до них ділянках землі і водного простору можуть створюватися охоронні зони з регульованим режимом господарської діяльності. Резервні території – особливо цінні території, що створюють основний природно-ресурсний потенціал і є фондом спадщини майбутніх поколінь, забезпеченим гарантіями його збереження. Резервні території виділяють за такими категоріями:

- а) резервні території історико-культурного призначення і традиційного природокористування;

б) резервні території природоохоронного призначення;

в) резервні території ресурсного призначення.

Резервними територіями історико-культурного призначення і традиційного природокористування є культурні й охоронні зони навколо них, інші ділянки, що зберігають елементи духовної та матеріальної культури місцевого або національного значення, території, перспективні з археологічного погляду, а також використовувані для традиційних природоохоронних видів господарської діяльності. Резервні території природоохоронного призначення, що володіють набором ознак і якостей, які дають змогу віднести їх у майбутньому до тієї чи іншої категорії природних територій, що особливо охороняються. На них вирішується регульована господарська діяльність, яка не допускає необоротних змін природного середовища. Резервні території ресурсного призначення – це території, природні ресурси яких (поновлювані і непоновлювані, зокрема родовища, не залучені до природокористування) зберігаються для створення екологічно безпечних і економічно ефективних технологій їх видобутку і переробки.

Досвід цивілізованих країн світу довів, що система освіти – кращий виконавець підготовки молоді до вирішення глобальних завдань. Завданням освітніх установ є формування знань про раціональне використання природних ресурсів, відповідального ставлення до навколишнього середовища. обов'язковими профілактичними заходами із забезпечення екологічної безпеки при здійсненні господарської діяльності є такі:

1) реалізація програм з охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів;

2) контроль за діяльністю підприємств, організацій і установ, незалежно від організаційно-правової форми в галузі охорони навколишнього природного середовища;

3) державна екологічна експертиза;

4) екологічне ліцензування і сертифікація;

5) моніторинг навколишнього природного середовища;

6) організація безперервного процесу екологічної освіти та виховання населення, екологічна пропаганда;

7) систематична звітність із забруднення навколишнього природного середовища організацій, незалежно від їх орга-

нізаційно-правової форми, наявність плану заходів щодо поліпшення стану навколишнього середовища й екологічного паспорта;

8) проведення інвентаризації джерел викидів (скидів) забруднювальних речовин, встановлення гранично допустимих норм дії на навколишнє природне середовище.

Висновок. Основні перспективи еколого-ресурсної політики пов'язані з розширенням сировинної бази для промислового розвитку при неодмінному досягненні цілей з рекреаційної діяльності та захисту територій і об'єктів, що особливо охороняються. Перспективи розвитку вимагають економічного обґрунтування доцільності подальшого нарощування мінерально-сировинної бази, а також економічного обґрунтування змісту величезного фонду територій, що особливо охороняються, і об'єктів. На цій основі необхідне складання довгострокової соціально-економічної програми розвитку України, майбутнє якої все-таки полягає в рекреаційному господарюванні шляхом введення системи збалансованого природокористування, що приведе до адаптивного характеру природокористування.

Екологічний моніторинг як один з інструментів підвищення ефективності природокористування розглядається в комплексному узгодженні з відстежуванням стану використання природо-ресурсного потенціалу і навколишнього середовища не дискретно за видами середовищ, об'єктів користування, а на екосистемній основі. Особливість моніторингу включає необхідність узгодження відстежуваних параметрів середовища з необхідністю прогнозу стану навколишнього середовища.

Список літератури:

1. Екологічний аудит: посібник з екологічного менеджменту і екологічного аудиту / За ред. В.Я. Шевчука. – К.: Символ-Т, 007. – 221 с.
2. Ільченко Ю.Б. Правові форми екологічного контролю / Ю.Б. Ільченко // Актуальні проблеми державного управління та самоврядування. Серія: Державне управління: зб. наук. праць – 2008. – Т. 9. – Вип. 99. – С. 147–161.
3. Модернізація виробництва: системно-екологічний підхід: Посібник з екологічного менеджменту / В.Ю. Шевчук, Ю.М. Салаткін, В.М. Навроцький та ін. – К.: Символ – Т, 2007. – 245 с.